

Mihai Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, Editura Academiei Române – Editura Mega, București – Cluj-Napoca, 2015, 306 p.

Cartea care face obiectul acestei prezentări, cu valoare de sinteză¹, este cea de-a cincea contribuție a autorului dedicată importantului sit arheologic, militar² și civil³, de la Potaissa (pe teritoriul actualului oraș Turda, jud. Cluj). Autorul a consacrat Potaissii antice mulți ani din viața sa: nu mai puțin de 40 de campanii de săpături în castrul legiunii V Macedonica. Totodată, competența sa în cercetarea artei romane este atestată de alte câteva lucrări tratând acest subiect⁴, precum și prin participarea sa, cu contribuții, la publicarea unor lucrări

enciclopedice consacrate artei și religiei romane⁵.

Necesitatea publicării acestei cărți este justificată într-un lapidar *Cuvânt înainte*. De asemenea, înainte de abordarea subiectului înscris (comunicat) în titlu, o introducere istorică era obligatorie; acesta este rostul primului capitol al cărții: *Orașul și oamenii* (p. 13–38).

Potaissa este un toponim dacic⁶, atestat de izvoarele antice: Ptolemeu (*Geogr.*, III, 8, 4: *Patrouvissa*!), Ulpian (*Digestae*, 50, 15: *Patavissensium vicus*)⁷, *Tabula Peutingeriana* (VII, 1: *Potaissa*) și Geograful din Ravenna (ed. Schnetz, p. 49: *Potaissa*). Dar, cea mai veche atestare a acestui toponim este epigrafică: un *milliarium* din anul 108 consemnează construirea drumului roman *a Potaissa Napocae*, „între Potaissa și Napoca”⁸. Cele două așezări menționate aveau statutul de *vicus*. Dezvoltarea lor a beneficiat, prin urmare, de situarea pe marele drum imperial care străbătea vestul provinciei, de la Dunăre până la Porolissum; de altfel, Napoca va accede curând, în timpul împăratului Hadrian, la rangul de *municipium* – situație favorizată, desigur, de faptul că aici a fost stabilită reședința procuratorului (guvernatorului) Daciei Porolissensis. În schimb, Potaissa rămâne în situația de *vicus* (dar dăruită cu *ius Italicum*) până în timpul lui Septimiu Sever; juristul Ulpian (*Digestae*, 50, 15) ne informează că acest împărat i-a acordat statutul urban: *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*. Rangul de *colonia* este, de asemenea, atestat epigrafic⁹. Inscripțiile

¹ Autorul dedică această carte doamnei dr. Lucia Țeposu-Marinescu, al cărei student a avut șansa să fie în anii studiilor sale la Universitatea din Cluj. La rândul-mi, îmi amintesc cu recunoștință de anii când am fost angajat ca muzeograf la Muzeul Național de Istorie a României (1971–1977), secția de istorie veche, al cărei coordonator era doamna Lucia Țeposu-Marinescu, aflată pe atunci în faza de definitivare și publicare a tezei sale de doctorat, despre *Monumentele funerare din Dacia Superior*; am avut ocazia, alături de ceilalți colegi de secție, să particip la adevărate seminarii consacrate religiei și artei romane din Dacia.

² M. Bărbulescu: *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987; *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București – Cluj-Napoca, 2012. Din perioada târzie a locuirii castrului, o excepțională descoperire: *Mormântul princiar germanic de la Turda. Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj-Napoca, 2008.

³ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.

⁴ M. Bărbulescu: *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (ediția a II-a, Cluj-Napoca, 2003); *Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia romană*, București, 2009; (coord.), *Funeraria Daco-Romana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003.

⁵ A colaborat la *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Zürich – München – Düsseldorf), *Künstlerlexikon der Antike* (München – Leipzig) și *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* (Los Angeles).

⁶ I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1967, p. 127.

⁷ O inscripție de la Saloniae (Dalmatia) arată că această formă era autentică și uzitată: *decurio Patavis(s)e(n)sis* (CIL, III, 2086 = IDR, II, 299).

⁸ CIL, III, 1627.

⁹ CIL, III, 1030; ILD, 508, 604.

atestă, însă, că Potaissa a fost (mai întâi?) *municipium Septimium*¹⁰.

Cu trei decenii în urmă, exprimam părerea că la Potaissa ar fi existat, întocmai ca la Apulum, două orașe romane: o *colonia* (din acel *vicus* menționat de Ulpian) și un *municipium* (din canabele legiunii V Macedonica)¹¹. În această privință, M. Bărbulescu aducea un important argument: o inscripție menționând un *libr(arius) [leg(ionis) V] M(acedonicae) Anton(inianae), [dec(urio)?] mun(icipii) S(eptimii) Pot(aissensis)*¹² – datând deci *post* 212. Aceasta ar însemna că *municipium Septimium Potaissense* exista în continuare, alături de *colonia* fondată de Septimiu Sever. Dar I. Piso neagă hotărât valoarea informației furnizate de Ulpian și rămâne la părerea că noua *colonia* s-a

născut prin obișnuita promovare a menționatului *municipium Septimium*; iar în încheiere: „La promotion au rang colonial pouvait sourvenir n'importe quand entre Caracalla et Gallien”¹³.

Indiferent de soluția acceptată, se poate reține că Potaissa a cunoscut perioada de maximă înflorire urbanistică în epoca Severilor. Autorul ne prezintă extinderea geografică (teritorială) a orașului, forul orașului, cartierul artizanal; trama stradală este, însă, puțin cunoscută. Scutirea cetățenilor Potaisseni de impozitul funciar (urmare a acordării *ius Italicum*) încuraja activitățile agricole. Aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa a reprezentat un factor determinant pentru încurajarea vieții economice și intensitatea schimburilor; disponibilitățile bănești importante permit dirijarea unei părți generoase a averii locuitorilor cetății spre domeniul spiritual – indiferent dacă ne oprim la manifestările religioase, lumea (domeniul) funerară, urbanism, diferite aspecte ale vieții cotidiene. Potaissa este un oraș bogat, cosmopolit; arta este prezentă deopotrivă în oraș (arta publică) și în casa cetățeanului.

¹⁰ CIL, III, 903, 913, 7678, 7804 (= ILS, 7148); ILD, 465, 466479, 490, 496, 533

¹¹ C.C. Petolescu, *Procesul de urbanizare în Dacia romană*, în *Științele sociale și politice în România. Progrese, realizări*, 2–3, 1985, p. 63; C.C. Petolescu, *Notă privind statutul juridic al Potaisseni*, RI 2, 3–4, 1991, p. 224–225; C.C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman*, București, 2000, p. 215, nota 190.

¹² CIL, III, 913 (= 7689). N. Gostar (*Ius Italicum în Dacia*, AIIA Iași 6, 1969, p. 132–133) observa că în primele două rânduri păstrate ale inscripției era numele unei legiuni, *I* sau *II Adiutrix*, purtând supranumele *Anton(iniana)*; pornind de la acest epitet, M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, *Inscripții dintr-un templu de la Potaissa*, EphemNap 2, 1991, p. 123, nota 102; vezi, de asemenea, următoarele lucrări semnate de M. Bărbulescu: *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 46–47; *Signum originis, Religie, artă și societate în Dacia romană*, București, 2009, p. 32) observa că *municipium Septimium Potaissense* exista în paralel cu *colonia* creată de Septimiu Sever. Această inscripție, redescoperită între timp, a fost reluată de I. Piso (*Sur le statut municipal de Potaissa*, în S. Cociș (ed.), *Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 69–75; preluată de noi în ILD, 950), cu lectura în rândurile respective: *[? Cla]u(dius Hiero, libr(arius) [leg(ionis) V] M(acedonicae) Anton(inianae), [dec(urio)?] mun(icipii) S(eptimii) Pot(aissensis)*.

¹³ I. Piso, *Sur le statut municipal de Potaissa*, în S. Cociș (ed.), *Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 73. Dar, chiar dacă informația oferită de Ulpian poate fi contestată din punct de vedere *cronologic* (vezi îndoilele exprimate și de noi în *Villes de la Dacie Romaine*, Dacia N.S. 55, 2011, p. 97–98, nota 146), se poate reține informația că, la data întocmirii scrierii lui Ulpian (*ante* 228, anul morții sale), Potaissa era deja *colonia*. Împăratul Septimiu Sever a mai ridicat la rangul de *colonia* municipiul Drobeta și, probabil, Romula. Prin urmare, dacă Potaissa a trecut prin stadiul de *municipium*, aceasta s-a petrecut în primii ani ai domniei lui Septimiu Sever (când s-au creat municipiile Apulum II, Porolissum, precum și – probabil – Dierna, Tibiscum și Ampelum); Potaissa ar fi putut fi ridicată la rangul de *colonia* în a doua parte a domniei lui Septimiu Sever. Altfel, ar trebui să admitem că Potaissa a fost înălțată la rangul de *colonia* de către Caracalla: poate cu ocazia vizitei împăratului în Dacia, în 214 (tot atunci a putut deveni *colonia* și Romula). Evident, toate asemenea combinații „savante” nu valorează cât o descoperire epigrafică autentică!

Capitolul următor este cel esențial și tratează despre (II) *Domeniile artistice* (p. 39–206); investigația privește deopotrivă lucrări de piatră (cele mai multe dintre ele produse locale) și piese de bronz (care sunt, cu puține excepții, produse de import).

Pentru strălucirea vieții urbane, esențială este sculptura în piatră (*A. Sculptura în piatră*, p. 40 și urm.); materialul este fie marmura (lângă Potaissa se cunoaște o exploatare de marmură, dar aceasta se aducea, poate, și de la Bucova, din apropierea Sarmizegetusei romane); multe piese (aparținând îndeosebi sculpturii religioase) erau aduse deja lucrate, fiind aici doar completate cu inscripții. Sculptura cuprinde fie piese tridimensionale (în tehnica *ronde-bosse*), fie în tehnica basoreliefului.

Domeniul statuariei este ilustrat, în primul rând, prin mai multe piese religioase, cum ar fi capul unui zeu, provenind, probabil, de la o statuie a lui Mithra (se apreciază că statuia era înaltă de circa 3,5 m; este posibil ca pe cap să fi purtat un *pileus* din bronz). O altă realizare remarcabilă este capul unui zeu bărbos, identificat cu Sarapis (pe creștet se păstrează urmele unui *calathos*); este realizat dintr-un calcar asemeni celui din care au fost executate alte monumente din oraș – ceea ce creează autorului convingerea că provine dintr-un atelier local. Dintr-o statuie de marmură, mai mică decât „mărimea naturală”, se păstrează un bust atribuit lui Hercules (tipul Farnese). De la o statuie a aceluiasi zeu provine un cap de calcar; deși este calificată de autor ca o „lucrare mediocră”, ni se pare, totuși, o sculptură originală, chiar un portret local (a se vedea fig. 23 din volum). Un altar de calcar, cu o inscripție foarte interesantă, dedicată lui Saturnus, poartă pe soclu statuia zeului (lipsă de la piept în sus), realizare artistică totuși modestă.

Sigur originală este statuaria funerară. Cea mai interesantă este o statuie (din marmură locală) reprezentând o femeie (matroană) *stolata*, cu un copil de mână (motivul poate să derive, după autor, din cel al Venerei cu Eros la picioare). Alte două statui (acefale) sunt lucrate din calcar. Alte monumente legate de lumea funerară au rol decorativ (sculpturi reprezentând lei funerari, delfini – unul purtând în spate un Eros).

Statuaria mare are sigur o origine locală (dacică) – fie că sunt opere locale, fie aduse din

centre apropiate (Apulum, Napoca, poate chiar Ulpia Traiana).

Autorul consacră un subcapitol statuariei mici, de caracter religios. De reținut un cap de marmură reprezentând pe *Dionysos*, remarcabil ca realizare artistică (cat. 14). Mai reținem o altă frumoasă sculptură feminină – din păcate acefală și căreia îi lipsesc și brațele, reprezentând-o, poate, pe Hygia. Deși monumentele reprezentând statuaria la Potaissa sunt remarcabile, observăm numărul redus al pieselor, ceea ce s-ar putea datora hazardului descoperirilor sau intoleranței creștinilor, după abandonarea provinciei și dispariția susținerii oficiale a statului pentru panteonul „păgân”.

O amplă cercetare este consacrată reprezentărilor în tehnica reliefului (p. 55 și urm.). Autorul face distincție între *basorelieful plat* și *altorelief* (relieful înalt). De reținut, de asemenea, este relieful ajurat (traforat), care este apropiat ca reprezentare de *ronde-bosse*.

Relieful votiv cuprinde un număr important de piese, totodată remarcabile din punct de vedere compozițional. Predilecția pentru basorelief se manifestă în reprezentarea unor divinități cu un repertoriu complicat, uneori cu scene multiple, dispuse în două sau trei registre (în special cele care redau mitul lui Mithra); dificultățile (chiar imposibilitatea) de redare prin arta sculpturii a acestora explică preferința pentru basorelief. În acest gen de reprezentare, autorul înregistrează, la Potaissa, 13 piese: două icoane dionysiace (pe una apare și Libera; se adaugă trei piese în tehnica reliefului ajurat, provenind din alte reprezentări dionysiace), câte una cu zeii medicinei (Esculap și Hygia), Hercules, Diana (la vânătoare), Silvanus; două basoreliefuri mithriace (catalog nr. 24–25; ultimul, cu redarea scenelor mitului mithriac), două icoane cu Cavaterul trac. Aceste piese pot fi fie executate în ateliere locale sau în alte centre ale Daciei, fie aduse din afara provinciei.

Autorul prezintă un subcapitol intitulat *Relieful funerar* (p. 68 și urm.). Aici, distingem cel puțin trei tipuri de monumente: *aediculae*, stele, medalioane și altare funerare. Aceste monumente conțin scene stereotipe – banchetul funerar, precum și inventarul banchetului (*mensa tripes*, vase). Pe unele piese, personajele sunt redată în altorelief, reprezentând adevărate portrete funerare. Un tip rar de monument la

Potaissa este medalionul funerar (lucrat aparte), cu redarea unei perechi conjugale (cat. nr. 39, fig. 80).

Se remarcă, în mai multe cazuri, o tratare oarecum individuală a personajelor; chiar dacă trăsăturile (feței) nu sunt totdeauna reușite, este posibil ca unele elemente ale chipului să fi fost „rețușate” color. De remarcat este prezența pe unele monumente funerare a unor divinități din panteonul provinciei: Hercules, Mercurius, Apollo, Attis (?), una dintre Moire (Chlotis), genii; delfini, lupa capitolină; mai întâlnim scene din viața cotidiană (spre exemplu, scena aranjării coafurii unei matroane romane).

Câteva pagini sunt dedicate unui studiu al portretului la Potaissa (p. 96 și urm.); întrebarea dacă „există portrete pe monumentele funerare de la Potaissa?” primește în încheiere răspunsul (p. 104): „La Potaissa putem afirma doar, în unele cazuri, că avem a face *probabil* cu un portret, iar în alte situații – cu imagini standardizate” – apreciere ce ni se pare excesiv de critică.

Următorul subcapitol al cărții este *B. Sculptura în bronz* (p. 105 și urm.).

Statuaria mare în bronz este reprezentată la Potaissa prin câteva fragmente descoperite în castru – posibil de la statui imperiale; un fragment poate proveni chiar din statuia unui zeu (Hercules). Deși trebuie să fi existat în număr apreciabil, ele au căzut victimă foamei de metal din secolele ce au urmat abandonării Daciei de către Imperiul roman.

În schimb, este bine reprezentată categoria statuetei de bronz, reprezentând divinități ale panteonului antic (Iupiter, Mars, Mercurius, Diana, Venus, Hercules, membri ai *thiasos*-ului lui Bacchus, Sarapis).

Legat de prelucrarea metalului, îndeosebi a bronzului, autorul distinge un al treilea subcapitol, *C. Artizanatul rafinat* (p. 133 și urm.), care se leagă, într-un fel, de cel al bronzurilor figurate. Reținem, îndeosebi, opaițe de bronz (cu chipuri de silenii?), candelabre¹⁴,

fibule, diverse piese cu decor emailat, piese provenind din echipamentul militar.

Un subcapitol interesant este *D. Gliptica* (p. 158 și urm.). Se apreciază că de pe teritoriul Potaissiei provin „câteva zeci de pietre fine gravate” (geme, tipul *intaglio*; cameele se înscriu printre excepții); multe dintre cele menționate altădată în vechi colecții s-au risipit în comerțul de antichități, doar o parte fiind acum păstrate în muzeele din Turda sau Cluj-Napoca. Repertoriul este variat: fie divinități (Iupiter, Minerva, Mars, Mercurius, Eros, Victoria), fie diverse alte reprezentări (călăreț în galop, capricorn, păun?). Nu avem dovada existenței unui atelier de gravat geme la Potaissa; piesele descoperite provin din alte orașe din Dacia sau chiar din afara provinciei (cum ar fi cele aparținând militarilor legiunii V Macedonica). Unele piese sunt montate în inele de aur sau argint; uneori, pietrele gravate serveau posesorilor și ca sigilii.

Subcapitolul *E.* privește *Coroplastica* (p. 164 și urm.); inventarul reprezentativ cuprinde divinități (îndeosebi pe zeița *Venus pudica*), dar și vase cu aspect antropomorf sau opaițe cu reprezentări umane (capete de silenii?).

Investigația autorului manifestă interes și pentru posibilitatea ca unele piese să fi fost parțial colorate (*F. Culoarele Potaissiei*, p. 172 și urm.), dar și pentru înviorarea interiorului locuințelor cu culori (prezență atestată prin fragmente de tencuială cu urme de vopsea). La aceste elemente care înveselesc viața cotidiană se adaugă o importantă prezentare a pieselor de bronz cu decor emailat (p. 180 și urm.).

Un subcapitol este consacrat decorului (*G. Decorul*, p. 189 și urm.), prin urmare elementelor ce înfrumusețează un monument: pe altare votive, dar mai cu seamă pe monumente funerare, precum și decorului arhitectural.

Cap. III. *Artizani și ateliere* (p. 207–221). Deși problema este avută în vedere pentru cercetarea fiecăreia dintre categoriile de monumente analizate în capitolul precedent, autorul caută o explicație a lipsei numelor autorilor operelor sculpturale provinciale. În schimb, s-a identificat un atelier la piciorul estic al Dealului Zânelor, prin descoperirea unor piese neterminate sau rebutate. Dar, adeseori, artistul (meșterul) lăpăd lucra pe lângă monumentul

¹⁴ Pentru aceste obiecte servind la iluminatul locuințelor, vezi inscripția IDR, III/2, 4 de la Ulpia Sarmizegetusa; pentru utilizarea lumânărilor (*cerae*) în ceremoniile religioase, vezi inscripția de la Salsovia din Dobrogea / Moesia Inferior (IGLR, 271 b).

aflat în lucru – fie acesta construcție urbană (publică sau civilă), fie funerară.

O problemă privește materialul din care au fost sculptate monumentele. La Potaissa, lucrările de marmură sunt puține, între altele din cauza lipsei materialului. Marmură de calitate mediocră se afla mai aproape, la Trascău, Runc și Poșaga (jud. Alba). Nu se cunoaște proveniența marmurei câtorva piese de mai mici dimensiuni; doar pentru unul dintre monumentele mithriace (cat. nr. 25) știm că materialul provine din zona Mării Marmara (insula Procones); este semnificativ că inscripția de pe plinta piesei poartă dedicația unui *miles leg(ionis) V Mac(edonicae)* (CIL, III, 899; piesa a ajuns posibil în bagajul unui soldat, după ce legiunea a fost mutată de la Troesmis în Dacia).

Materia primă la îndemâna sculptorilor era însă calcarul (juristic) de la Cheile Turzii și Cheile Turului (Turenilor), precum și de la Podeni (calcar badenian gălbui).

Suntem de acord cu părerea autorului că majoritatea monumentelor funerare sunt produse ale atelierelor de la Potaissa; autorul chiar încearcă, pe bază de criterii stilistice, depistarea unor sculpturi provenind din același atelier.

Dimpotrivă, marile statui de bronz au fost aduse la Potaissa (asemeni celor din alte orașe și tabere militare din provincie), provenind din mari ateliere de bronzieri din Imperiu; aceeași origine au micile piese de bronz, dar de o calitate artistică remarcabilă, cum ar fi cea a Venerei și cea a lui Marte, ale căror capete ilustrează copertile acestei cărți. Unele bronzuri mai mici ar putea proveni din atelierele de la Potaissa sau din alte centre ale Daciei.

Sinteza cărții este prezentată în cap. IV. *Arta romană la Potaissa* (p. 223–240).

Mai mult decât inscripțiile, categorie de monumente din care Potaissa deține o bogată recoltă, monumentele figurate reflectă mai obiectiv viața spirituală a păturii medii a populației provinciei, cea mai statornică și atașată locului; acestea îi erau mai accesibile reprezentările figurate decât formulele epigrafice abreviate.

În ceea ce privește valoarea artistică a acestor monumente, aprecierea suferă adesea de subiectivismul cu care este privită arta romană în general, cea provincială în special, în comparație cu arta clasică greacă. De altfel, expresia „artă

provincială” nu este acceptată și, prin urmare, nu este folosită de toți istoricii de artă și aceștia nici nu-i acordă același conținut. Spre exemplu, un mare istoric al artei romane, Ranuccio Bianchi Bandinelli, preferă să utilizeze termenul de „artă europeană a Romei”; după acest istoric, arta provincială este, de fapt, o „artă populară”, interpretare locală a artei aulice. Un alt istoric, P. Zanker, consideră că, în provinciile din partea orientală a Imperiului, a supraviețuit arta elenistică¹⁵.

Pe de altă parte, definirea unui „stil Potaissa” în arta provincială din Dacia primește din partea autorului mai degrabă un răspuns negativ. Ca în multe domenii ale vieții provinciale, Dacia și îndeosebi Dacia intracarpatică (inclusiv zona Banatului – avem în vedere pragul geofizic reprezentat de Porțile de Fier) era legată de provinciile de la Dunărea de mijloc și de sus și chiar de Italia de nord. Această realitate a fost evidențiată și în studiile asupra monumentelor artei provinciale¹⁶.

În concluzie, se poate încă menține ca valabilă caracterizarea artei romane din Dacia prin cuvintele unuia dintre profesorii autorului, un reputat istoric al Daciei romane:

„Progresele tehnice și în general condițiile vieții economice și sociale introduse de romani au determinat și o mare dezvoltare, în forme noi, deosebite de cele din epoca dacică, a diferitelor ramuri ale artei. Arta provincială romană din Dacia se alcătuiește și se dezvoltă în legătură cu nevoile vieții. Ea nu este o artă de factură superioară și de mare dezvoltare, ci mai degrabă o artă modestă, creată mai adeseori de simpli meșteri decât de adevărați artiști. Executând lucrări comandate de autorități provinciale sau municipale, dar mai adeseori de particulari, cu posibilități financiare limitate, ei încearcă să aplice canoanele consacrate sau modelele cunoscute”¹⁷.

După aceste rânduri, ce ar părea mai potrivite pentru o încheiere, mai reținem un

¹⁵ Vezi citările din *Arta romană la Potaissa*, p. 223, notele 416–417.

¹⁶ Vezi, astfel, Lucia Țeposu-Marinescu, *Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior*, SCIV 22, 2, 1972, p. 215–222.

¹⁷ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 345.

capitol final (V): *Soarta monumentelor de artă din Potaissa* (p. 241–271). Este o prezentare amplă a dispariției vieții romane la Potaissa, dar, mai cu seamă, a avatarurilor monumentelor sale: cele mai dramatice momente datează chiar din epoca medio-modernă (cea a trezirii conștiinței și redescoperirii antichității!), dar nu lipsesc, aici sau în alte părți ale fostei Dacii, nici chiar în zilele noastre. Autorul amintește contribuția anticarilor și a colecționarilor transilvăneni, începând din epoca premodernă până la organizarea muzeiului de istorie din Turda la mijlocul secolului al XX-lea.

În final, pentru orientarea cititorului în cercetarea monumentelor prezentate în castre, autorul mai prezintă o *Anexă. Fișe tehnice* (p. 273–301): un repertoriu (selectiv totuși) al monumentelor (pieselor) figurate de la Potaissa, la care face referire în cercetarea sa (159 de monumente).

Alături de celelalte contribuții ale autorului dedicate Potaissiei (vezi *supra*, notele 2–4),

cartea de față reprezintă o nouă operă de cercetare a istoriei vieții romane în Dacia. Volumul este o sinteză nu doar reușită, ci și semnificativă asupra unui domeniu comparabil cu viața romană în celelalte provincii europene ale Imperiului. Remarcăm, totodată, ampla ilustrație, bine aleasă și excelent reprodusă grafic. Toate acestea ne îndreptățesc a încheia cu o dorință către savantul nostru coleg: ca această amplă cercetare și inegalabilă cunoaștere a patrimoniului Potaissiei să se concretizeze sub forma unui volum din *Corpus Signorum Imperii Romani*, secțiunea pentru Dacia.

Constantin C. Petolescu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București
e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

Adela Bâltâc, Christina Știrbulescu, Andreea Ștefan, *Muzeul Național de Istorie a României. Catalogul Colecției Lapidarium. I. Piese greco-romane*, în colaborare cu Virgil Apostol, Editura Conphys, București, 2015, 300 p.

Publicarea unor cataloage ale colecțiilor marilor muzee este o sarcină importantă, ce decurge din necesitatea cunoașterii pieselor din patrimoniul lor. Cataloagele se adresează atât specialiștilor, cât și marelui public. De aceea, ele se supun anumitor reguli. În primul rând, trebuie să fie alcătuite pe baze științifice riguroase, dar, în același timp, să fie și pe înțelesul marelui public dornic de informație. Lucrarea prezentată își îndeplinește întru totul obiectivele enunțate. Trebuie menționat din start faptul că acest catalog este un început privind prezentarea lapidarium-ului, el conținând doar o mică parte a acestuia, respectiv piesele greco-romane. Cele medievale rămân o sarcină pentru viitor.

Este știut faptul că alcătuirea lapidarium-ului, prin selectarea și organizarea pieselor epocii greco-romane, se datorează doamnei Lucia Marinescu-Țeposu, unul dintre ctitorii Muzeului Național de Istorie a României. Piesele au fost selectate din mai multe muzee din țară, un număr important provenind din vechile

colecții ale Muzeului Național de Antichități, actualmente Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. Așa cum era normal, piesele litice ilustrează, prin conținutul lor, istoria celor două provincii romane ce au existat pe teritoriul României de azi: Dacia și Moesia Inferioară (Dobrogea din timpurile moderne), lapidarium-ul fiind organizat cronologic și, pe cât s-a putut, regional.

Pornind la redactarea catalogului, autoarele au alcătuit o nouă clasificare, piesele fiind prezentate tematic, urmărindu-se anumite criterii care să definească obiectul în sine.

Primele exemplare ilustrate în catalog sunt reprezentate de *portrete*, în primul rând de cele imperiale și apoi de cele particulare. Colecțiile muzeului nostru dispun de opt piese, dintre care șase de împărați și doar două de împărăteșe, cele mai multe fie cu loc necunoscut de descoperire, fie din afara spațiului românesc. Vorbind despre capete de împărați, trebuie să amintim și pe cel